

२. लोकसंख्या : भाग २

लोकसंख्येचा विचार मानवी संसाधन या अंगानेही केला जातो. मानवी संसाधनातील शारीरिक आणि बौद्धिक या दोन्ही वैशिष्ट्यांचा प्रदेशाच्या विकासावर प्रभाव असतो. कोणत्याही प्रदेशाचा विकास इतर संसाधनांबरोबर मानवी संसाधनांचा वापर कसा केला जातो यावर अवलंबून असतो. मानवी आर्थिक क्रियाही या संदर्भात विकसित होत असतात. किंबहुना या संसाधनांच्या वापराशिवाय इतर संसाधने वापरण्यावर बंधने येऊ शकतात. या बाबींचा विचार करता लोकसंख्येची रचना, लिंग-गुणोत्तर, साक्षरता दर या बाबींचा अभ्यासही लोकसंख्या भूगोलात करावा लागतो.

लोकसंख्येचे घटक -

१. वयोरचना :

वयोरचना म्हणजे वयोगटांनुसार असणाऱ्या लोकांची

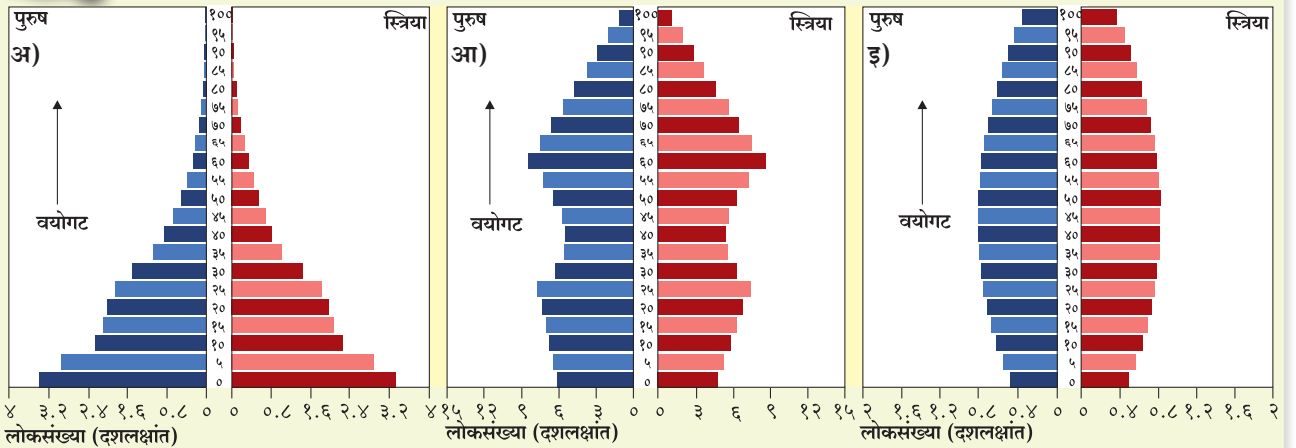
संख्या. जसे, अर्भक, बालक, कुमार, युवक, प्रौढ, वृद्ध. लोकसंख्येमध्ये प्रत्येक वयोगटाचा हिस्सा असतो. हा हिस्सा देशांनुसार बदलत असतो. याचे कारण म्हणजे प्रत्येक वयोगटातील लोकसंख्या वेगळी असते. आकृती २.१ च्या आधारे वयोरचना आणि राष्ट्रांची स्थिती अभ्यासा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

लोकसंख्या अभ्यासक लोकसंख्येचे वय व लिंगानुसार वितरण दर्शविण्यासाठी मनोऱ्याचा वापर करतात. या आलेखातील मध्यभागी असलेला 'य' अक्ष हा वयोगट दाखवतो. या स्तंभाची लांबी ही त्या त्या वयोगटातील लोकसंख्येची टक्केवारी दाखवते. या आलेखात डाव्या बाजूस पुरुषांची संख्या व उजव्या बाजूस स्त्रियांची संख्या वयोगटानुसार दर्शविली जाते. आलेखामध्ये तळाला बाल वयोगटाकडून तर शीर्षाकडे वृद्ध वयोगटाकडे क्रमवार वितरण दाखवतात. तर 'क्ष' अक्ष लोकसंख्या किंवा लोकसंख्येची टक्केवारी दर्शवितो.

करून पहा.

आकृती : २.१ लोकसंख्या मनोऱ्याचे तीन प्रमुख प्रकार

आकृती २.१ मध्ये अ, आ, इ हे तीन लोकसंख्या मनोरे आहेत. त्यांच्या आकारांचा अभ्यास करा आणि खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. कोणत्या मनोऱ्यात बालकांची संख्या सर्वात कमी आहे?
२. कोणत्या मनोऱ्यात वृद्धांची संख्या सर्वात कमी आहे?
३. कोणता मनोरा 'युवा राष्ट्राचे' प्रतिनिधित्व करतो?
४. कोणता मनोरा वैद्यकीय खर्च जास्त असणाऱ्या राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व करतो?
५. विपुल मनुष्यबळ असलेल्या राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व कोणता मनोरा करतो?
६. कोणते मनोरे विकसनशील व विकसित राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व करतात ते सांगा.

लोकसंख्येत १५ ते ५९ या वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असल्यास ते कार्यशील लोकसंख्या जास्त असण्याचे निदर्शक असते. याउलट ० ते १५ वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असल्यास ते अवलंबित्वाचे प्रमाण जास्त असण्याचे निदर्शक असते. तसेच ६० पेक्षा जास्त वयोगटातील लोकांचे प्रमाण जास्त असल्यास देशाचा वैद्यकीय व आरोग्य सुविधेवर होणारा खर्च वाढणार, हे निदर्शनास येते.

मनोऱ्याचे प्रमुख तीन प्रकार –

आकृती २.१ मधील लोकसंख्या मनोऱ्यांचे तीन प्रमुख प्रकार अभ्यासू या.

१. **विस्तारणारा (अ)** – या मनोऱ्याचा तळ विस्तारत जाणारा असून शीर्षाकडे तो निमुळता होत आहे. याचा अर्थ वाढत्या वयोगटानुसार मृत्युदरही वाढताना आढळतो. हा मनोरा जन्म आणि मृत्यू दोन्ही दर जास्त आहेत असे सांगतो.
२. **संकोचणारा (आ)** – या मनोऱ्याचा तळ संकुचित होत जातो, तर शीर्षाकडे विस्तारलेला आहे. याचा अर्थ वृद्धांची संख्या जास्त तर तरुणांची संख्या कमी असणे असा होतो. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, जन्मदर कमी तर मृत्युदर अगदी कमी असतो.
३. **स्थिरावलेला (इ)** – वयोगटांच्या प्रत्येक गटाची टक्केवारी जवळजवळ समान असते. जन्मदर आणि मृत्युदर हे दोन्ही अगदी कमी झालेले असतात. त्यामुळे लोकसंख्या वाढ नगण्य असते, असा निष्कर्ष काढता येतो.

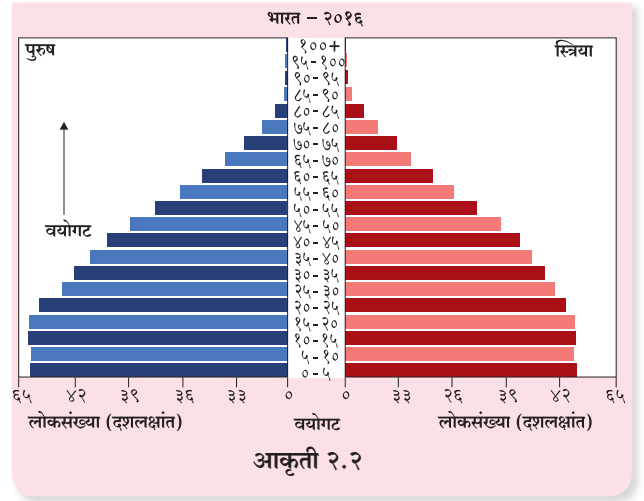
वयोरचनेचा प्रकार देशाच्या भवितव्यावर प्रत्यक्ष परिणाम करतो. बाल आणि वृद्ध वयोगटाचे आधिक्य हा देशाचा आर्थिक भार वाढवतो; तर कार्यरत वयोगटाचे प्राबल्य हे मनुष्यबळाची विपुलता दर्शविते.

सांगा पाहू?

आकृती २.२ मध्ये भारताच्या वयोरचनेचा मनोरा दिला आहे. त्याचे वाचन करा व प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- आकृती २.१ नुसार भारत कोणत्या मनोऱ्यात येईल?
- भारतातील लोकसंख्येच्या रचनेबाबत भाष्य करा.

आकृती २.२

पहा बरे जमते का?

प्रात्यक्षिक क्र.१ मध्ये परिसरातील १५ घरांतील केलेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारे लोकांच्या वयोगटांचा अभ्यास करून लोकसंख्या मनोरा तयार करा. तुमचे निष्कर्ष थोडक्यात लिहा.

२. लिंग रचना :

लोकसंख्या मनोरे वयोगटानुसार स्त्री व पुरुषांचे प्रमाण दर्शवितात. स्त्री व पुरुषांचे प्रमाण हे लोकसंख्येचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. स्त्री व पुरुषांच्या लोकसंख्येतील प्रमाणाला लिंग गुणोत्तर म्हणतात. भारतात हे प्रमाण खालील सूत्राने काढले जाते.

$$\text{लिंग गुणोत्तर} = \frac{\text{स्त्रियांची एकूण संख्या}}{\text{पुरुषांची एकूण संख्या}} \times 1000$$

देशातील स्त्रियांची स्थिती पुरुषांच्या तुलनेत लिंग-गुणोत्तराच्या आधारे सांगता येते. जागतिक स्तरावर लिंग-गुणोत्तराचे सर्वसाधारण प्रमाण दर हजारी ९९० स्त्रिया असे आहे. लाटविया, इस्टोनिया, रशिया व युक्रेन या देशांचे लिंग-गुणोत्तर सर्वात जास्त म्हणजे दर हजार पुरुषांच्या तुलनेत ११६२ एवढे आहे. सौदी अरेबिया या देशाचे लिंगगुणोत्तर सर्वात कमी म्हणजे दर हजार पुरुषांच्या तुलनेत ६६७ एवढे आहे. चीन, भारत, भूतान, पाकिस्तान, अफगाणिस्तान या देशांमध्ये लिंग-गुणोत्तराचे प्रमाण कमी आहे. थोडक्यात, आशिया खंडाचे लिंग-गुणोत्तर प्रमाण कमी आहे.

शोधा पाहू!

जनगणना २०११ नुसार भारताचे लिंग-गुणोत्तर शोधा.

लोकसंख्येचा लाभांश

सांगा पाहू?

खालील तक्त्याचे वाचन करून प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

तक्ता क्र.२.१ भारत-लोकसंख्येचा लाभांश

दशक	कार्यशील आणि अकार्यशील लोकसंख्येचे गुणोत्तर	कार्यशील लोकसंख्येची टक्केवारी
२००१-१०	१.३३:१	५७.१
२०११-२०	१.५३:१	६०.५
२०२१-३०*	१.८१:१	६४.४
२०३१-४० *	१.७२:१	६३.२

संदर्भ : आर्थिक पाहणी सन २०१६-१७, पृष्ठ ३३ (* अंदाजित)

- १) तक्त्यातून कोणती माहिती मिळत आहे?
- २) दुसऱ्या व तिसऱ्या स्तंभांचा सहसंबंध काय?
- ३) या सहसंबंधाचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर कोणता परिणाम होतो?
- ४) उपरोक्त प्रमाण पुढील दशकात कमी झाल्यास काय होईल?

भौगोलिक स्पष्टीकरण

एखाद्या देशाच्या वयोरचनेत होणाऱ्या बदलामुळे त्याच्या अर्थव्यवस्थेत झालेली वाढ म्हणजे लोकसंख्या लाभांश होय. हा बदल जन्मदर व मृत्युदर कमी झाल्याने घडून येतो. जन्माचे प्रमाण कमी झाल्याने युवा अवलंबित्वाची संख्या कार्यशील लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी असते.

थोडक्यात, लाभांश म्हणजे भागधारकांना प्राप्त झालेल्या नफ्यातील लाभ होय. नफ्याचे भागधारकांमध्ये होणारे वाटप होय. देशामध्ये कार्यशील व अवलंबित लोकसंख्या असते.

कार्यशील व अवलंबित लोकसंख्येतील गुणोत्तरावरून देश आर्थिकदृष्ट्या किती क्रियाशील आहे ते ठरवता येते. म्हणजेच कार्यशील लोकसंख्येचे प्रमाण जेवढे जास्त तेवढे या कार्यशील लोकांचा हातभार देशाच्या अर्थव्यवस्थेत जास्त असतो.

जेव्हा एखाद्या देशाची लोकसंख्या एका टप्प्यातून दुसऱ्या टप्प्यात संक्रमित होते तेव्हा त्याच्या जन्मदरात आणि मृत्युदरात बदल होतो, आणि देशाच्या वयोगट रचनेतही बदल होतो. कमी जन्मदरामुळे अवलंबित लोकसंख्या कार्यशील लोकसंख्येपेक्षा कमी होते. अवलंबित लोकसंख्या कमी व कार्यशील लोकसंख्या जास्त असल्याने अतिरिक्त मनुष्यबळ उपलब्ध होते. या मनुष्यबळाचा इतर क्षेत्रांत वापर करून घेतल्याने देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढवता येतो. त्यामुळे कालानुरूप दरडोई उत्पन्न वाढत जाते. याचा आर्थिक फायदा लाभांशाच्या रूपात सर्वांनाच होतो.

लोकसंख्या लाभांशाचे फायदे आपोआप मिळत नाहीत. शिक्षण, आरोग्य, संशोधन इत्यादी क्षेत्रांत योग्य धोरणांची अंमलबजावणी एखाद्या देशातील शासन करते की नाही यावर लोकसंख्या लाभांश अवलंबून असतो. शैक्षणिक पातळी, रोजगार, गर्भधारणेची वारंवारता, कर संदर्भातील प्रोत्साहन, आरोग्यविषयक योजना, निवृत्ती वेतन, निवृत्तीविषयक धोरणे आणि आर्थिक धोरणे यांवर ते अवलंबून असते.

एखाद्या देशात लोकसंख्या लाभांश मिळतो किंवा कसे हे खालील प्रकारे लक्षात येते.

१. वैयक्तिक बचत वाढते व ती अर्थव्यवस्थेस चालना देऊ शकते.
२. मुलांची संख्या कमी असल्यामुळे पालक त्यांच्या शिक्षणाकडे लक्ष देतात. अशा प्रकारे मानवी (कुशल कामगार) भांडवल तयार होते.
३. महिला कार्यशील व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनल्यास त्यांचा देशाच्या आर्थिक विकास वाढीस हातभार लागतो.
४. अवलंबित्व गुणोत्तर कमी झाल्याने दरडोई उत्पन्न वाढते.

करून पहा.

तक्ता क्र.२.२ अभ्यासा व प्रश्नांची उत्तरे द्या.

तक्ता क्र. २.२

देश	सेवानिवृत्ती वयाबाबत सुधारणांची अंमलबजावणी किंवा विचाराधीनता (वर्षामध्ये)
जर्मनी	सेवानिवृत्तीचे वय २०२३ पर्यंत टप्प्याटप्प्याने वाढून ६६ आणि २०२९ पर्यंत ६७ केले जाईल.
अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने	१९६० मध्ये किंवा त्यानंतर जन्मलेल्या लोकांसाठी सेवानिवृत्तीचे वय टप्प्याटप्प्याने वाढत जाऊन ६७ पर्यंत जाईल.
युनायटेड किंगडम	पुरुष व महिला या दोघांचेही सेवानिवृत्ती वेतनाचे वय ऑक्टोबर २०२० पर्यंत वाढवून ६६ व २०२६ ते २८ दरम्यान ६७ करण्यात येईल.
ऑस्ट्रेलिया	सेवानिवृत्तीचे वय २०२३ पर्यंत वाढवून ६७ होईल.
चीन	पुरुष आणि महिला या दोघांसाठी सेवानिवृत्तीचे वय २०४५ पर्यंत ६५ वाढवण्याची योजना आहे.
जपान	सेवानिवृत्तीचे वय ७० पर्यंत वाढवण्याच्या विचारात आहे.
भारत	सेवानिवृत्तीचे वय सरासरी ६० वर्षे आहे. आस्थापनेनुसार ५५ ते ६५ असे बदलते प्रमाण आढळते.

स्रोत - आर्थिक सर्वेक्षण सन २०१८-१९ खंड १ पृष्ठ क्र. १४५

१. वरील तक्ता काय दर्शवितो ?
२. विकसित आणि विकसनशील असे या देशांचे वर्गीकरण करा.
३. या देशांमध्ये सेवानिवृत्तीचे वय वाढविण्यामागील कारणे कोणती असू शकतात ?
४. सेवानिवृत्तीच्या वयातील वाढीचा संबंधित देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होईल ?
५. चीन २०४५ पर्यंत सेवानिवृत्तीचे वय वाढविण्यावर का विचार करत असेल ?
६. विकसित देशांतील ही उदाहरणे विचारात घेतल्यास, भारताने सेवानिवृत्तीच्या वयात वाढ करणे आवश्यक आहे का ? याबद्दल तुमचे मत व्यक्त करा.

७. वयोरचना, आयुर्मान आणि देशाची आर्थिक स्थिती यांच्या सहसंबंधांबद्दल निष्कर्षात्मक टीप लिहा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

तक्ता २.२ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे हे देश सेवानिवृत्तीच्या वयात वाढ करत आहेत किंवा करण्याचा विचार करत आहे. वृद्ध वयोगटातील लोकसंख्या वाढल्यामुळे सेवानिवृत्ती वेतनाचा निधी, अन्य तरतुदी व वैद्यकीय सुविधांवर दबाव पडतो. म्हणूनच अनेक देशांनी निवृत्तीचे वय वाढविण्यास सुरुवात केली आहे. लोकांचे आयुर्मान वाढत असल्यामुळे वृद्धांची संख्या वाढत आहे. लोक अधिक वयापर्यंत काम करू शकतात. उदा. जपानमधील आयुर्मान सुमारे ८४ वर्षे आहे. तेथील सेवानिवृत्तीचे वय सध्या ६० वर्षे असून ते आता ७० पर्यंत वाढविण्याचा विचार सुरू आहे.

या ठिकाणी लोकसंख्येच्या आणखी एका वैशिष्ट्याचा विचार करायला हवा, तो म्हणजे वयोरचना. वयोरचनेचा विचार करता या देशांमध्ये लहान मुले आणि युवकांचे प्रमाण कमी आहे किंवा कमी होत आहे म्हणूनच या देशांनी सेवानिवृत्तीचे वय वाढवण्याचा विचार केला आहे. चीनमध्ये सेवानिवृत्तीचे वय २०४५ मध्ये बदलले जाईल. कारण त्या सुमारास तेथील वयोरचनेमध्ये बालक व युवकांचे प्रमाण कमी होण्याची शक्यता आहे. भारतातदेखील आयुर्मान वाढत जाण्याची शक्यता आहे. हे लक्षात घेऊन तसेच युवक आणि बालकांच्या वाढत्या प्रमाणाचा देखील विचार केला पाहिजे.

३. साक्षरता आणि शिक्षण -

लोकसंख्येतील साक्षरतेचे प्रमाण हे देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाचे द्योतक असते. या प्रमाणाचा थेट संबंध लोकांचे राहणीमान, स्त्रियांचा समाजातील दर्जा, उपलब्ध शैक्षणिक सुविधा व शासनाच्या धोरणांशी असतो. साक्षरता हे आर्थिक विकासाचे कारण व परिणाम दोन्हीही आहे.

देशानुसार साक्षरतेची व्याख्या बदलते. भारतामध्ये सात वर्षांवरील व्यक्ती साक्षरतेच्या गणनेसाठी विचारात घेतली जाते. ज्या व्यक्तीस लिहिता, वाचता आणि गणिती क्रिया समजून करता येतात ती साक्षर मानली जाते.

शोधा पाहू !

खालील देशांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण निर्धारित करण्यासाठीचे किमान वय किती आहे ते शोधा.

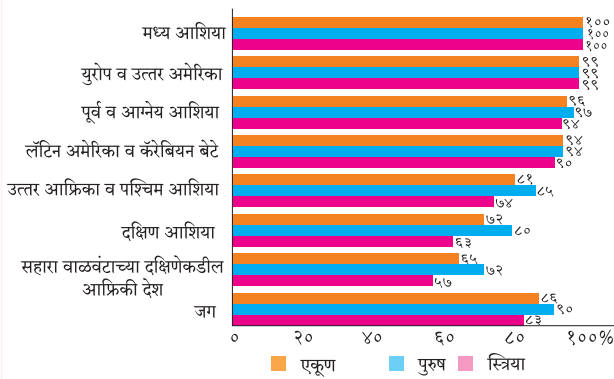
- ब्राझील
- अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने
- जर्मनी

सांगा पाहू ?

आकृती २.३ आलेखाचे वाचन करा व प्रश्नांची उत्तरे द्या :

लिंग व ग्रीड साक्षरतेचे प्रमाण प्रदेशानुसार, सन २०१६

आकृती २.३ साक्षरता प्रमाण

- कोणत्या प्रदेशाचा साक्षरता दर सर्वात जास्त आहे ?
- कोणत्या प्रदेशाचा साक्षरता दर सर्वात कमी आहे ?
- स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कोणत्या प्रदेशात पुरुषांपेक्षा जास्त आहे ?
- आलेखाबाबतचे तुमचे निष्कर्ष लिहा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

आकृती २.३ आलेखातून हे स्पष्ट होते की, एकाच खंडात आपल्याला साक्षरतेच्या प्रमाणात फरक आढळून येतो. जगाच्या सरासरीच्या तुलनेत युरोप, उत्तर अमेरिका आणि पूर्व व आग्नेय आशियातील साक्षरता प्रमाण अधिक आहे; तर सर्वसाधारणपणे उत्तर आफ्रिका व पश्चिम आशिया, दक्षिण आशिया, सहाराच्या दक्षिणेकडील देश येथे साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. जिथे १००% साक्षरता आहे असे मध्य आशिया, युरोप आणि उत्तर अमेरिका हे भाग वगळता इतरत्र कोणत्याही खंडात किंवा उपखंडात स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा जास्त नाही. आलेखानुसार सर्वात कमी साक्षरता दर सहाराच्या दक्षिणेकडील देशांमध्ये आहे.

४. व्यावसायिक संरचना :

कार्यशील लोकसंख्या (१५-५९ या वयोगटातील स्त्री-पुरुष) प्राथमिक, द्वितीयक, तृतीयक, चतुर्थक यांसारख्या विविध व्यवसायांमध्ये गुंतलेली असते. वरील चार प्रकारच्या व्यवसायांत कार्यशील गटातील किती टक्के लोकसंख्या आहे त्यावरून देशाच्या आर्थिक विकासाचा स्तर ठरवता येतो. या व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा मापदंड असतो. याचे कारण म्हणजे विकसित राष्ट्रांमध्ये औद्योगिक आणि पायाभूत सुविधा प्रामुख्याने उपलब्ध असल्यामुळे अशा देशांतील कार्यशील लोकसंख्या द्वितीयक, तृतीयक किंवा चतुर्थक व्यवसायात जास्त आढळते. याउलट ज्या देशाची अर्थव्यवस्था अजूनही कृषी प्रधान आहे, तेथील कार्यशील लोकसंख्या प्रामुख्याने प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेली आढळते.

जरा प्रयत्न करा.

तक्ता क्र.२.३ मधील माहितीचे काळजीपूर्वक वाचन करा व प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- तक्ता काय दर्शवितो ?
- सर्वात जास्त कार्यशील लोकसंख्या कोणत्या व्यवसायात गुंतलेली आहे ? कोणत्या वर्षी ?
- कोणत्या व्यवसायात सर्वात कमी कार्यशील लोकसंख्या गुंतलेली आहे ? कोणत्या वर्षी ?
- कार्यशील लोकसंख्या कोणत्या व्यवसायात वाढताना दिसत आहे ?
- कार्यशील लोकसंख्या कोणत्या व्यवसायात कमी होताना दिसत आहे ?
- १९०१ व २०११ या सालातील अ,आ,इ ओळीतील सांख्यिकीय माहितीच्या आधारे सुयोग्य आलेख तयार करा.
- स्तंभालेखाची तुलना करून तुमचे निष्कर्ष एका परिच्छेदात लिहा.

तक्ता क्र. २.३ भारताची व्यावसायिक संरचना सन (१९०१-२०११)

वर्ष	१९०१	१९५१	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
अ. प्राथमिक सेवाक्षेत्र (१+२+३+४)	७१.९	७२.७	७२.३	७२.६	६९.४	६७.४	५७.४	४८.९६
१. शेतकरी	५०.६	५०.०	५२.८	४३.४	४१.६	३८.५	२९.६	२६.४
२. शेतमजूर	१६.९	१९.७	१६.७	२६.३	२४.९	२६.४	२५.४	२०.३
३. पशुधन, वनसंकलन, मासेमारी इत्यादी	४.३	२.४	२.३	२.४	२.३	१.९	१.७	१.५
४. खाणकाम	०.१	०.६	०.५	०.५	०.६	०.६	०.७	०.८
आ. द्वितीयक सेवाक्षेत्र (५+६)	१२.५	१०.०	११.७	१०.७	१२.९	१२.१	१६.८	२३.५२
५. उद्योगधंदे	११.७	९.०	१०.६	९.५	११.३	१०.२	१२.४	१६.९२
६. बांधकाम	०.८	१.०	१.१	१.२	१.६	१.९	४.४	६.६
इ. तृतीयक सेवाक्षेत्र (७+८+९)	१५.६	१७.३	१६.०	१६.७	१७.७	२०.५	२५.८	२७.५२
७. व्यापार आणि वाणिज्य	६.०	५.३	४.०	५.६	६.२	७.५	११.१	१२.१
८. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	१.१	१.५	१.६	२.४	२.७	२.८	४.१	४.८
९. इतर सेवा	८.५	१०.५	१०.४	८.७	८.८	१०.२	१०.६	१०.७
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

५. लोकसंख्येची ग्रामीण - शहरी रचना :

लोकसंख्येच्या वास्तव्याच्या ठिकाणावरून ग्रामीण व शहरी असे दोन वर्ग करता येतात. या दोन्ही लोकसंख्येचे राहणीमान, व्यवसाय, सामाजिक रचना इत्यादी भिन्न असल्याने हे वर्गीकरण सहज करता येते. ग्रामीण आणि शहरी भागांतील लोकसंख्येचे वय, व्यावसायिक संरचना, लिंग-गुणोत्तर, लोकसंख्येची घनता आणि विकासाचा स्तर यांत तफावत असते. ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्येतील फरक जाणून घेण्यासाठीचे मापदंड प्रत्येक देशात वेगवेगळे असू शकतात.

सर्वसाधारणतः प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेल्या कार्यशील लोकसंख्येचा वर्ग जेथे जास्त असतो तो ग्रामीण भाग, तर प्राथमिक व्यवसायाशिवाय इतर व्यवसायांत कार्यशील लोकसंख्या जास्त गुंतलेली असेल तो शहरी भाग, असे मानले जाते.

सांगा पाहू.

याशिवाय कोणत्या वैशिष्ट्यांच्या आधारावर लोकसंख्येची रचना दाखवता येईल? त्यांची यादी करा.

स्थलांतर -

खालील दिलेल्या घटना वाचा आणि प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. रामप्रसाद हा उत्तर भारतातील एका गावात लहानाचा मोठा झालेला आहे. मुंबईला असलेल्या त्याच्या काकाने त्याला मुंबईत नोकरी देतो असे सांगून मुंबईला बोलावून घेतले.

२. रितिका हिने पुण्यातील एका नामवंत महाविद्यालयातून पदव्युत्तर शिक्षण घेतले. तिला अमेरिकेतील एका मोठ्या कंपनीत नोकरी मिळाली. पाच वर्षे झाली, रितिका आता तिथेच स्थायिक झाली आहे.
३. सेहमतचा देश युद्धाच्या खाईत लोटला गेल्यामुळे सुरक्षिततेसाठी तेथील नागरिकांना तो देश सोडून सक्तीने दुसऱ्या देशात जावे लागले. सेहमत आणि तिच्या कुटुंबाने शेजारील देशात शरण घेतली आहे.
४. बबनराव मराठवाड्यातील एका गावात राहणारा लहान शेतकरी आहे. दुष्काळामुळे शेतीत नुकसान झाले आणि घरातील काही अन्य समस्यांमुळे त्याने जमीन विकली. त्याने सहकुटुंब जवळचे शहर गाठले. आता तो शहरात काम करून आपला आणि कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करत आहे.
५. पिंपळवाडीच्या रितेशने गावात शालेय शिक्षण पूर्ण केले. पुढील शिक्षणासाठी तो नाशिकला गेला.
६. सातारच्या सुरेखा आणि संदीप यांची कन्या लतिका लग्न होऊन सोलापूरला गेली.

प्रश्न :

१. वरील सर्व घटनांमध्ये कोणते साम्य आहे?
२. सर्व घटनांमधील स्थानात फरक पडतो आहे का? त्याचे कारण काय असावे?

३. जुन्या आणि नवीन स्थानांमधील अंतराप्रमाणे वरील ६ घटनांचा क्रम लावा.
४. आपले मूळ स्थान सोडून जाण्यामागच्या कारणांची यादी करा.
५. वरील कारणांचे स्वेच्छेने व अनिच्छेने असे वर्गीकरण करा.
६. याशिवाय इतर कोणत्या कारणाने स्थलांतर होऊ शकते, त्याची यादी करा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

व्यक्ती आणि व्यक्तींचे समूह जेव्हा एका स्थानाकडून दुसऱ्या स्थानाकडे, एका राजकीय सीमेतून दुसऱ्या राजकीय सीमेत, कमी किंवा अधिक कालावधीसाठी किंवा कायमचे जातात, तेव्हा या हालचालीस स्थलांतर असे म्हणतात. हे स्थलांतर पूर्वनिर्णयित किंवा अचानक होऊ शकते. तसेच ते ऐच्छिक किंवा अनैच्छिक असते.

सर्वसाधारणपणे, स्थलांतरामुळे लोकसंख्येत बदल होतात. जर एखाद्या प्रदेशात लोक इतर ठिकाणांहून स्थलांतरित होऊन आले तर त्या प्रदेशाची लोकसंख्या वाढते, जर लोक तो प्रदेश सोडून दुसऱ्या प्रदेशात गेले तर या प्रदेशाची लोकसंख्या कमी होते. स्थलांतरामुळे मूळ प्रदेश (देणारा प्रदेश) व स्थलांतर झालेला प्रदेश (घेणारा प्रदेश) अशा दोन्ही प्रदेशांतील लोकसंख्येचे वितरण, घनता, प्रारूप व रचना यांत बदल होतो.

स्थलांतराचे प्रदेशानुसार, कालावधीनुसार, उद्दिष्टानुसार, हेतूनुसार व अंतरानुसार वर्गीकरण केले जाते.

१. प्रदेशानुसार वर्गीकरण – या प्रकारच्या स्थलांतराचे दोन प्रकार करता येतील.

अ. अंतर्गत स्थलांतर – आपल्या देशाच्या हद्दीच्या आतच लोक स्थलांतर करतात. ते देश सोडून जात नाहीत. एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात किंवा एका शहरातून दुसऱ्या शहरात असे स्थलांतर केले जाते. उदा. भारतातील इतर राज्यातून मुंबईला स्थलांतर होणे.

आ. बाह्य स्थलांतर – या स्थलांतराच्या प्रकारात, लोक आपला देश सोडून दुसऱ्या देशात जातात. उदा. भारतातून उच्च शिक्षणासाठी परदेशी जाणे.

२. कालावधीनुसार वर्गीकरण

अ. अल्पकालीन – या प्रकारचे स्थलांतर ठरावीक कालावधीसाठी किंवा हंगामी स्वरूपाचे असू शकते. काही जमाती गुरांच्या चाऱ्याच्या शोधात ऋतूनुसार ठिकाण बदलतात, याला ऋतूनुसार होणारे स्थलांतर म्हणतात. महाराष्ट्रात काही जागी ऊस तोडणीच्या दिवसांत अधिक मजुरांची गरज असते. अशा वेळेस ऊस कामगार उसाच्या शेतात कार्यशील असतात. जेव्हा शेतावर काम संपते तेव्हा हे ऊस तोड मजूर शहरात जाऊन मजुरी करतात. हे हंगामी स्थलांतराचे उदाहरण आहे.

आ. दीर्घकालीन – यामध्ये लोक आपले राहते ठिकाण दीर्घकाळासाठी सोडून नवीन ठिकाणी जातात. ते परततील याची खात्री नसते किंवा आले तरी ते थोड्या दिवसांसाठी सुट्ट्यांमध्ये येतात. उदा. i) भारतातून लोक अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थाने किंवा ग्रेट ब्रिटन इत्यादी देशांत जाऊन स्थायिक झाले आहेत. ii) गावातील काही लोक रोजगाराच्या शोधात शहराकडे येऊन तेथेच स्थायिक झाले आहेत.

दोन्ही उदाहरणांमध्ये जर स्थलांतरित झालेली व्यक्ती बऱ्याच कालावधीनंतर आपल्या मूळ ठिकाणी परत आली तर ते दीर्घकालीन स्थलांतर होते आणि जर ती व्यक्ती आपल्या मूळ ठिकाणी परत आलीच नाही तर ते कायमचे स्थलांतर होते.

याशिवाय स्थलांतराचे ऐच्छिक किंवा अनैच्छिक असेही वर्गीकरण होऊ शकते.

स्थलांतराची कारणे –

एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात मानव स्थलांतरे करताना त्यामागे वेगवेगळी कारणे असतात. त्यात काही आर्थिक तर काही सामाजिक कारणे असू शकतात.

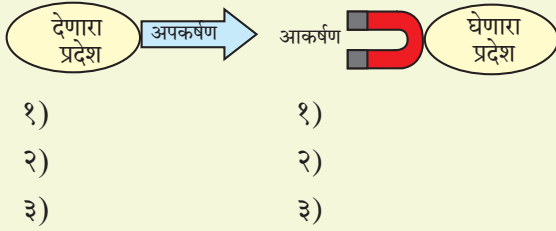
१. **प्राकृतिक** – नैसर्गिक आपत्ती जसे की, पूर, दुष्काळ, भूकंप, ज्वालामुखी उद्रेक, वादळे यांमुळेदेखील स्थलांतरे होऊ शकतात.
२. **आर्थिक** – रोजगाराच्या शोधात, राहणीमान उंचावण्यासाठी, व्यवसायासाठी लोक स्थलांतर करतात.
३. **सामाजिक** – बऱ्याच वेळा लोकांना सक्तीने स्थलांतर करावे लागते. सामाजिक समस्यांना तोंड देण्यापेक्षा ती जागा सोडून जाण्याचा निर्णय लोक घेतात. एखाद्या विशिष्ट गटाच्या लोकांना स्थलांतर करायला भाग पाडले जाऊ शकते. भेदभाव, शिक्षण, आरोग्य, वैद्यकीय सुविधा, विवाह या कारणांसाठी देखील स्थलांतर होऊ शकते.

४. राजकीय – कधी कधी एखाद्या देशात युद्ध किंवा राजकीयदृष्ट्या समस्या उद्भवू शकतात. अशा परिस्थितीत त्या देशातील लोक तो देश सोडून दुसऱ्या देशात आश्रय घेतात.

करून पहा.

कोणत्या कारणांनी स्थलांतर घडते याची यादी तुम्ही केलेली आहे. वर्गात चर्चा करून त्यात अजून कारणे जोडा. या कारणांना अपकर्षण आणि आकर्षण या घटकांमध्ये विभाजित करून दिलेली आकृती पूर्ण करा. जागा कमी पडल्यास वहीचा वापर करा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

जोपर्यंत एखाद्या ठिकाणी मानवाच्या सर्वसामान्य आर्थिक, शारीरिक, मानसिक गरजा भागतात तोपर्यंत तो तेथेच राहतो. परंतु जेव्हा त्याला तेथील वास्तव्य अशक्य होते अशा वेळेस तो त्या ठिकाणापासून दूर जातो. मानवाला मूल वास्तव्यापासून दूर जाण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या घटकांना अपकर्षण घटक म्हणतात. उदा. रोजगाराच्या संधी कमी होणे, युद्ध, दुष्काळ, प्रदूषित पाणी किंवा हवा इत्यादी अपकर्षण घटक आहेत.

याउलट जेव्हा काही कारणांमुळे एखाद्या क्षेत्राकडे व्यक्ती आकर्षित होतात अशा कारणांना आकर्षक घटक म्हणतात. उदा. शिक्षण, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होणे इत्यादी.

जरा डोके चालवा!

तुम्ही जर आपल्या कुटुंबासह काही दिवसांसाठी एखाद्या ठिकाणी फिरायला गेलात, तर ते स्थलांतर होईल का?

स्थलांतराचे लोकसंख्येवर होणारे परिणाम

लोकसंख्या अभ्यासात आपण अनेक घटकांचा विचार केला आहे. लोकसंख्येचे वितरण व घनता या दोन घटकांवर स्थलांतराचा परिणाम होतो. लोकसंख्येचे स्थलांतर हे दोन प्रदेशांदरम्यान होत असते. त्यातील एक प्रदेश देणारा तर दुसरा प्रदेश घेणारा असतो.

प्रदेशातील लोकसंख्येला स्थायिक होण्यासाठी निवास, पाणीपुरवठा, वाहतूक, आरोग्य, शिक्षण, मनोरंजन अशा विविध सोयीसुविधा आवश्यक असतात. स्थलांतरामुळे देणाऱ्या प्रदेशातील अशा सोयीसुविधा वापराविना किंवा कमी वापरल्या जातात व त्यांवर झालेला खर्च अनावश्यक होतो, कारण तेथील लोकसंख्या कमी झालेली असते. अशा प्रदेशात लिंग-गुणोत्तर तसेच वयोरचनेतही मोठे बदल घडतात. उदा. केरळ राज्यातील कार्यकारी वयोगटातील बहुसंख्य पुरुष रोजगारानिमित्त परगावी, परदेशी जातात. या राज्यात त्यामुळे पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. (१०८४, जनगणना २०११). तेथील लोकसंख्येच्या वयोरचनेचा विचार करता बालक व वृद्ध वयोगटांतील लोकसंख्या जास्त आढळते.

याउलट घेणाऱ्या प्रदेशात उपरोक्त सोयीसुविधांवर मोठ्या प्रमाणात ताण निर्माण होतो. लोकसंख्येच्या तुलनेत निवास, पाणीपुरवठा, वाहतूक या सर्व सोयी अपुऱ्या पडतात. याचा सर्वांत मोठा फटका सदर प्रदेशातील व सीमावर्ती भागातील शेतीवर होतो. निवासाच्या सोयीसाठी मोठ्या प्रमाणावर शेतीयोग्य जमीन बिगरशेतीसाठी वापरली जाते. घरांच्या किमतीत प्रचंड वाढ होते. निवासांच्या कमतरतांमुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ होते. सार्वजनिक सोयीसुविधांवर प्रचंड ताण येतो. अशा शहरात आर्थिक विषमताही मोठ्या प्रमाणावर वाढीस लागते. गुन्हेगारीचे प्रमाणही वाढते.

घेणाऱ्या प्रदेशात पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा जास्त असते. उदा. मुंबई (८३२), पुणे (९४८), कार्यशील लोकसंख्येचे प्रमाण इतर गटांच्या तुलनेत जास्त असते. नवनवीन कल्पना, विचारांची अशा प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात देवाणघेवाण होते. त्यामुळे सर्जनशीलता, नवनवीन शोध हे या प्रदेशाचे आणखी एक वैशिष्ट्य असते. नवीन तंत्रांचा उदय आणि वापर अशा प्रदेशात होताना दिसतो. सबब या प्रदेशात विकासही मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. विशेषतः आर्थिक विकास.

करून पहा.

स्थलांतराचा लोकसंख्येवर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन तक्ता २.४ पूर्ण करा. एक उदाहरण सोडवून दिले आहे.

तक्ता क्र. २.४

अ. क्र.	स्थलांतराचा प्रकार	सकारात्मक परिणाम	नकारात्मक परिणाम
१	आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर	स्थलांतरित लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. त्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारतो.	साधनसंपत्तीवर ताण येतो. कधी कधी त्यांना मायदेशी परत पाठवले जाऊ शकते.
२	देशांतर्गत स्थलांतर		
अ	ग्रामीण ते नागरी स्थलांतर		
आ	नागरी ते ग्रामीण स्थलांतर		
इ	ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतर		
ई	नागरी ते नागरी स्थलांतर		
३	हंगामी/अस्थायी स्थलांतर		

स्वाध्याय

प्र.१. अचूक सहसंबंध ओळखा.

(A : विधान, R : कारण)

- १) A : अवलंबित्वाच्या प्रमाणात वाढ झाल्याने अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो.

R: लोकसंख्येत वृद्धांची संख्या वाढल्यास वैद्यकीय खर्च वाढतात.

अ) केवळ A बरोबर आहे.

आ) केवळ R बरोबर आहे.

इ) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत आणि R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण आहे.

ई) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत, परंतु R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण नाही.

- २) A : लोकसंख्येच्या मनोऱ्यात रुंद तळ बालकांची संख्या अधिक असल्याचे दाखवतो.

R: लोकसंख्या मनोऱ्याचे रुंद शीर्ष वृद्धांची संख्या अधिक असल्याचे द्योतक आहे.

अ) केवळ A बरोबर आहे.

आ) केवळ R बरोबर आहे.

इ) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत आणि R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण आहे.

ई) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत, परंतु R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण नाही.

प्र.२ टिपा लिहा.

- १) लोकसंख्या वाढ व स्थलांतर

- २) लोकसंख्या मनोरा व लिंग-गुणोत्तर

- ३) लोकसंख्येची व्यावसायिक संरचना

- ४) साक्षरतेचे प्रमाण

प्र.३. भौगोलिक कारणे लिहा.

- १) विकसित राष्ट्रांमध्ये शेती व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांची संख्या कमी आहे.

- २) लोकसंख्येतील साक्षरतेचे प्रमाण हे देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाचे द्योतक असते.

- ३) जेव्हा कार्यशील लोकसंख्येत वाढ होते तेव्हा लोकसंख्या लाभांशातही वाढ होते.

- ४) स्थलांतर हे नेहमीच कायमस्वरूपी असते असे नाही.

प्र.४. फरक स्पष्ट करा.

- १) देणारा प्रदेश आणि घेणारा प्रदेश

- २) विस्तारणारा मनोरा आणि संकोचणारा मनोरा

प्र.५. सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) लोकसंख्या मनोऱ्याचे लोकसंख्या अभ्यासातील महत्त्व स्पष्ट करा.

- २) लोकसंख्येची ग्रामीण व शहरी रचना स्पष्ट करा.

- ३) स्थलांतराचा देशातील लोकसंख्या रचनेवर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.

***